

## Nieuws van de BAM

### Het ravelijn bij de Hinthamerpoort

Eind september 2009 voerde de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten een klein archeologisch onderzoek uit naar de resten van het voormalige ravelijn voor de Hinthamerpoort. De halve maan en het ravelijn maakten oorspronkelijk onderdeel uit van de voorwerken die in de jaren dertig van de achttiende eeuw zijn aangelegd naar een ontwerp van de bekende vestingbouwkundige Menno van Coehoorn. Deze aanpassing van de vestingstad 's-Hertogenbosch vond plaats in opdracht van de Staten-Generaal. Het ravelijn is echter ouder dan de achttiende eeuw. Het staat getekend op de kaart van Blaeu (1649) en is vermoedelijk aangelegd tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), een periode van vrede in de oorlog met Spanje. Ingenieur Jan van der Weeghen kreeg toen vanuit Brussel de opdracht een ontwerp te maken voor de bastionering van 's-Hertogenbosch. Het ravelijn maakte waarschijnlijk onderdeel uit van deze plannen. Helaas is dit ontwerp niet bewaard gebleven. In verband met de aanleg van de nieuwe Bartenbrug was het noodzakelijk de exacte ligging van het ravelijn te bepalen en te onderzoeken. Op basis van de bestaande historische kaarten en eerder uitgevoerd onderzoek was de positie weliswaar in grove lijnen bekend, maar de verschillende historische kaarten vertoonden teveel variatie. Er werd toen besloten een klein onderzoek uit te voeren om de juiste ligging beter te bepalen. Met deze gegevens kon meteen bepaald worden of de noordelijke aanlanding van de brug zou samenvallen met de resten van het ravelijn.



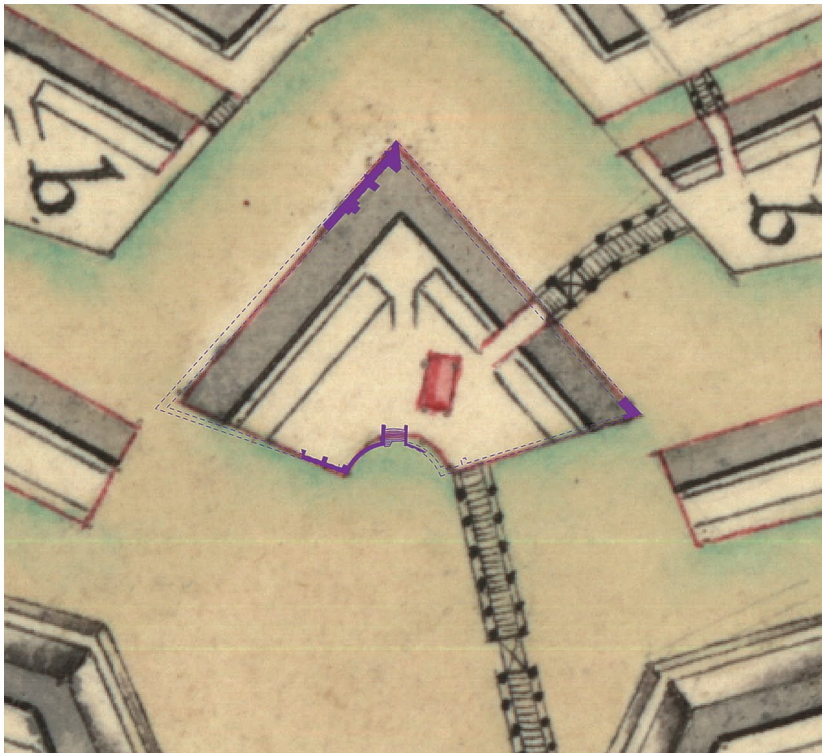
Omdat het niet mogelijk was ter plekke van de aanlanding van de brug te graven – hier bevindt zich immers het begin van de huidige Graafseweg – is besloten om direct ten westen hiervan in de groenvoorziening aan het Muntelbolwerk een proefsleuf aan te leggen.

### Opmerkelijke resultaten

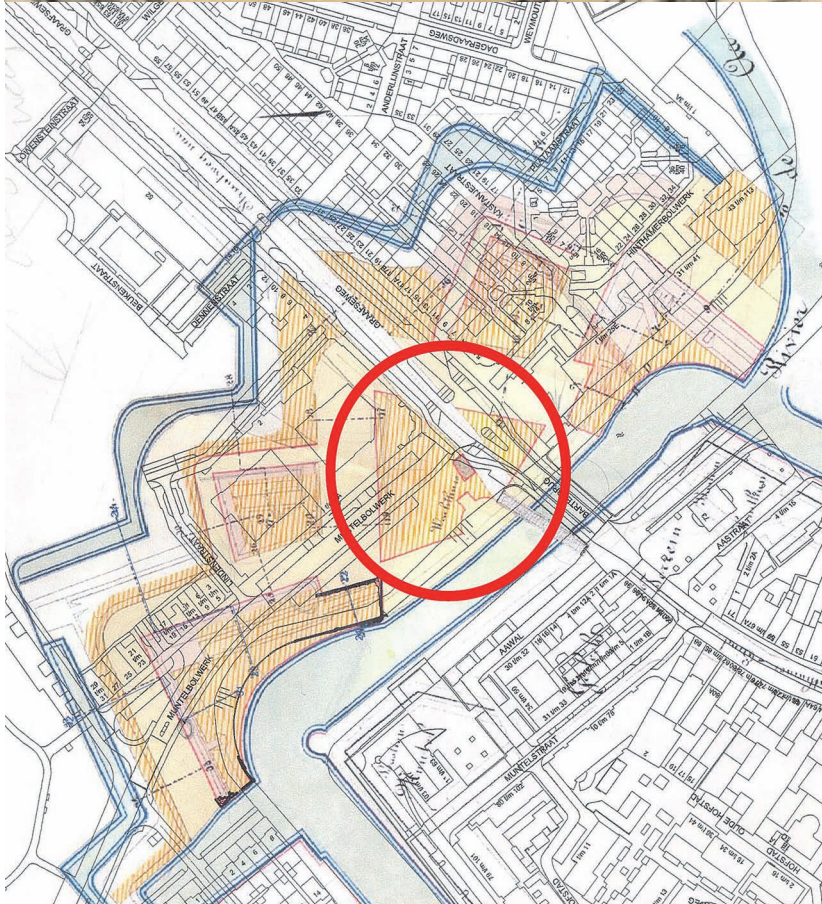
Het onderzoek beperkte zich tot het vrijleggen van enkele karakteristieke onderdelen van het ravelijn. Omdat in 1996 en in 2006 al delen waren blootgelegd, bleek het niet moeilijk muurwerk van het ravelijn op de betreffende locatie te traceren. Zoals steeds is gebleken bij onderzoek aan de verdedigingswerken bij het Hinthamerende, lagen ook nu de muren dicht onder het maaiveld. Het betrof de zogenaamde 'keelmuur' van het ravelijn, de kant die naar de stad was gericht en dus minder zwaar uitgevoerd hoefde te zijn. De kenmerkende ronding die

*Foto van de Hinthamerpoort kort vóór de sloop in 1880. Rechts een hoek van het ravelijn. (Foto: Stadsarchief)*

bekend was van de historische kaarten werd vrijgelegd. Een verrassing bleek de aanwezigheid van een in de ronding opgenomen brede trap. Op een kaart uit 1862 wordt voor de eerste keer een uitbouw in de keelmuur getekend, maar zonder weergave van de trap. Omdat op de laatste betrouwbare kaart uit de achttiende eeuw (van der Mijll, 1773) de uitbouw niet voorkomt, kan deze tussen 1773 en 1862 gedateerd worden. De trap was opvallend breed (3,80 m.) met lichtgebogen treden. Er waren nog tien treden aanwezig, van de oorspronkelijke dertien. De vondstomstandigheden maken duidelijk dat de gevonden trap een latere inzet in het 'trappenhuis' vormt, er moet nog een voorganger zijn geweest. Door de beperkte



*Detail uit de kaart van Van der Mijll uit 1773 met daarop geprojecteerd de tot nu toe aangetroffen delen van het ravelijn. De trap stond overigens nog niet op deze kaart getekend. (Origineel: Stadsarchief; bewerking: BAM)*



omvang van het onderzoek kon daar echter geen uitsluitel over worden verkregen. De trap leidde van het maaiveld binnen het ravelijn (het 'terreplein') naar het water. De voornaamste functie van de trap was een defensieve. Bij nadering van de vijand werd de houten brug die vanaf het ravelijn toegang gaf tot de Hinthamerpoort afgebroken. Dat betekende dat het ravelijn, belangrijk voor de verdediging van de poort, ook vanuit de stad niet meer toegankelijk was. Dankzij de trap bleef het ravelijn in elk geval vanaf het water bereikbaar.

Vanwege het bijzondere karakter van de vondst en het feit dat de fundering van het noordelijke landhoofd van de brug exact zou samenvallen met de ligging van het ravelijn, verzocht de kerngroep Vestingwerken te onderzoeken of de resten van het ravelijn niet ingepast en geïntegreerd zouden kunnen worden in het ontwerp van de nieuwe Bartenbrug. Momenteel trachten Inge Burg, de architect van de brug, en de architecten van het project Vestingwerken (Marlène van Gessel en Martien van Osch) het ontwerp van de brug zodanig aan te passen dat de resten van het ravelijn ge-

*Het ontmantelingsbestek uit 1878 geprojecteerd op de moderne ondergrond, waaruit blijkt hoe het ravelijn ligt ten opzichte van de huidige (en toekomstige) brug. Links van het ravelijn bevindt zich de nu gereconstrueerde halve maan. (Bewerking: BAM)*



*Boven: De ronding van de keelmuur en de 'uitbouw' met de trap. Deze heeft lichtgebogen treden. De bovenste drie van de in totaal dertien treden ontbreken. De linkerhoek van de trap is tot de oorspronkelijke hoogte bewaard gebleven. Dit was dus tevens de hoogte van het 'terreplein' en de aanlanding van de houten brug.  
(Foto: BAM)*

*Onder: De reconstructie van de halve maan is in de zomer van 2009 gereed gekomen. Reconstructie van het ravelijn rechts op de achtergrond zou nog een versterking van het historische beeld kunnen betekenen.  
(Foto: BAM)*



spaard kunnen blijven en blijvend zichtbaar worden. Het verdedigingswerk zou dan op een vergelijkbare wijze als bij de thans voltooide restauratie van de halve maan gerestaureerd kunnen worden. Een eventuele restauratie van het ravelijn hangt af van beschikbare financiële middelen. Daar is op dit moment echter geen budget voor gereserveerd. Met een gedeeltelijke restauratie van het ravelijn en de voltooide halve maan kan de stadsentree via de Graafseweg straks weer een deel van haar 'oude' uitstraling als vesting terugkrijgen.

Eddie Nijhof, Johan Treling

## *Nieuws van het Noordbrabants Museum*

### **Een zeldzame prent, gesigneerd Jheronimus Bosch**

De kunst van Bosch heeft veel navolging gekend. Zijn kenmerkende schilderijen met monsters en gedochten waren nu eenmaal ontzettend populair en dat leidde er toe dat deze werken werden gekopieerd en geïmiteerd. Het eigen werk van Bosch bestaat uit ongeveer dertig schilderijen en twintig tekeningen. Het totaal aan schilderijen van zijn navolgers loopt in de honderden. En er zijn een stuk of zestig prenten die zijn naam dragen. Geen enkele prent is echter met zekerheid aan Bosch zelf toe te schrijven. De meeste prenten zijn composities die duidelijk verwant zijn aan de kunst van Bosch, maar er zijn er ook een aantal die daar helemaal niet op lijken. Alleen al zijn naam stond garant voor succes!

Het Noordbrabants Museum bezit zestien prenten naar werken van Jheronimus Bosch. Daar is er recent één bij gekomen. Het

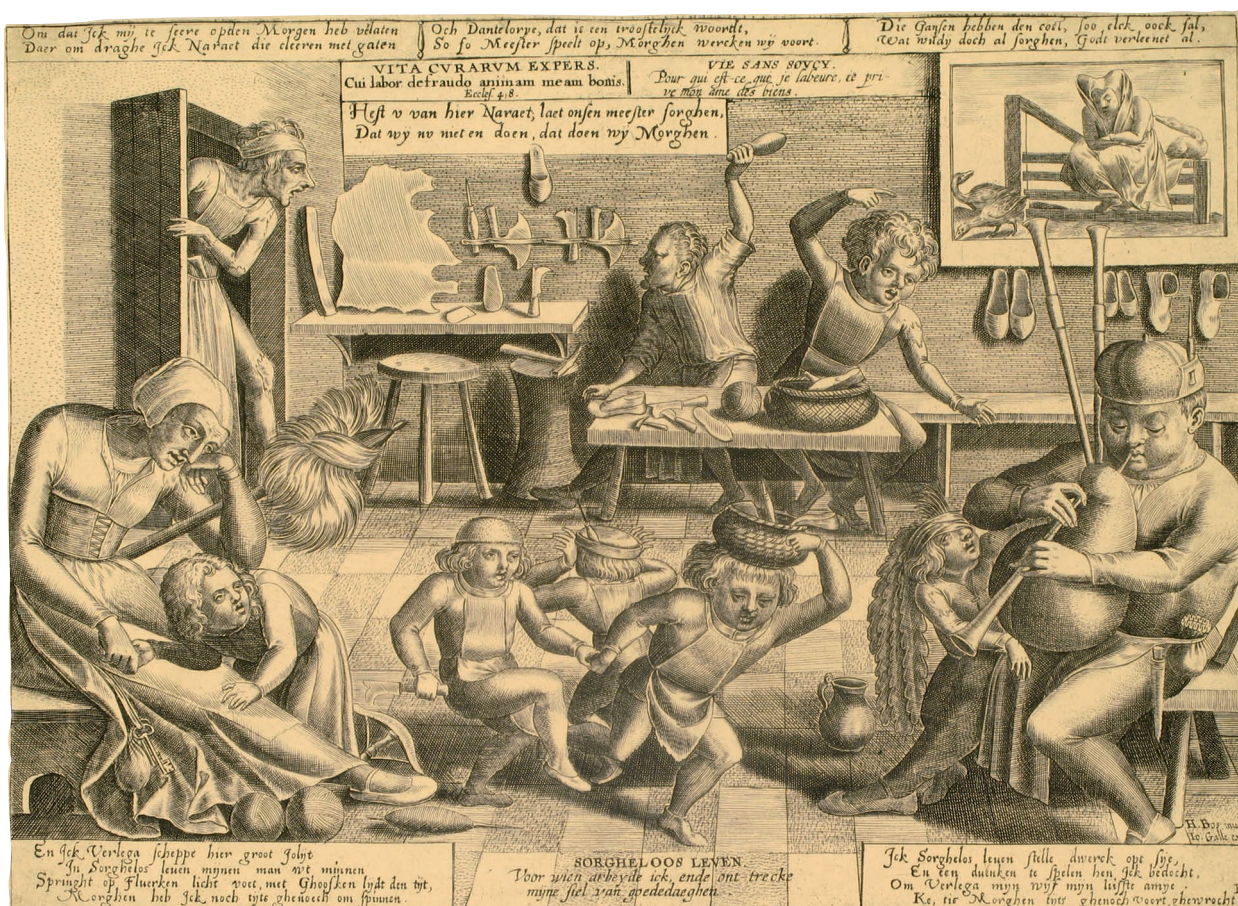
museum werd door een bevriende relatie attent gemaakt op een prent die begin juni in Berlijn zou worden geveild. Door bemiddeling van kunsthandelaar H.H. Rumbler uit Frankfurt is de prent voor een gunstig bedrag aangekocht. De compositie is op het eerste gezicht allerminst in de stijl van Bosch. We zien een tafereel in de werkplaats van een schoenmaker. De ambachtsman draagt de naam 'zorgeloos leven' en hij speelt liever op een doedelzak dan dat hij werkt. Zijn vrouw, die helemaal

links zit, is opgehouden met spinnen om naar zijn muziek te luisteren. De kinderen dansen en twee gezellen slaan met schoenen op de maat van de muziek. In de teksten staan de twee motto's: 'voor wie werk ik?' en 'wat wij heden niet doen, komt morgen wel'. Dit gebeurt onder aanhaling van de Bijbelspreuk (Prediker 4:8) 'Voor wie beul ik me eigenlijk af en ontzeg ik mij zoveel goede dingen?' Deze aansporing tot nietsdoen staat natuurlijk in contrast tot de veel bekendere uitdrukking: 'stel niet uit tot morgen, hetgeen je vandaag kunt doen'. En ook de figuur, die in de deuropening staat, zegt waarschuwend: 'omdat ik mij al te zeer op morgen heb verlaten, daarom draag ik kleren met gaten'.

Deze combinatie van spotternij en vermaning is een centraal thema in het werk van Jheronimus Bosch. Op humoristische wijze toont hij het ijdele menselijke gedrag en tegelijkertijd stelt hij het aan de kaak. In dat opzicht is de prent volledig ontstaan in de geest van Bosch zelf en om die reden draagt de gravure zijn naam. Misschien is de prent ontworpen door Pieter Balten in Antwerpen omstreeks het midden van de zestiende eeuw. Anderen opperen de naam van Jan Verbeeck. De prent is later herdrukt door Johannes Galle wiens naam ook op de prent staat. Tot medio januari 2010 wordt de aanwinst getoond.

PHJ

Jheronimus Bosch/Pieter Balten/Johannes Galle, *Het vrolijk huishouden (Zorgeloos leven)*. Prent, 20,2 x 28,1 cm. (Noordbrabants Museum)



## Nieuws van het Stadsarchief

### Aanwinsten

- Archief Stichting 'De Patio', ca. 1968-2008, 0,75 m
- Aanvulling archief Montessori-school Postelstraat, 1938-1976, 0,3 m
- Archief muziekkapel De Postkwakers, 1957-2002, 2,5 m
- Jo Doorenbosch, Encyclopedie van Orthen, uitgebracht door 'de Orthensche Schaar' in 2008 (opgenomen in de bibliotheek)
- Collectie J.A. Kivits, foto's vervaardigd door Fotostudio Joh. Kops, en foto's van schilder Frans Kops en verwanten, ca. 1900-1975, 0,05 m
- Een honderdtal familiefoto's geschonken door de Sint-Vincetiusvereniging
- Van het BHIC 5 glas- en gewone negatieven met reproducties van beeldmateriaal van de stad uit ca. 1900 van onbekende fotograaf
- Van dhr. Mensen afbeelding van het 7e eeuwfeest van 's-Hertogenbosch
- Van mevr. R. Mangnus serie van 10 foto's van de bouw van de Haverleij (ter scanning)
- DVD Den Bosch Experience, met de toeristische hoogtepunten van de stad in een twintig minuten durende film
- Van Streekarchief Bommelerwaard ca. 55 dia's van de afbraak van de Leonarduskerk, ca. 1973 (in kleur)
- Ontvangen via het BHIC ca. 100 affiches afkomstig van het vrouwendocumentatiecentrum 'de Spinster' (gevestigd in Den Bosch)

### Hulp aan Keulen

Senior archivist drs. Valentijn Paquay van het Stadsarchief heeft in augustus een week doorgebracht in Keulen om daar hulp te bieden bij het redden van archiefstukken. In maart 2009 stortte het Stadsarchief van Keulen in en verdween dertig kilometer uniek archiefmateriaal onder het puin. Paquay was actief met het schoonmaken, herverpakken en uitzoeken van het diverse archiefmateriaal.

*Valentijn Paquay, haast onherkenbaar, redt en poetst Keulse archivalia.  
(Foto: Annemarie Kloeg)*

### Sluiting

Het Stadsarchief is gesloten op vrijdag 25 december (Kerstmis), vrijdag 1 januari (Nieuwjaar), maandag en dinsdag 15 en 16 februari (Carnaval) en maandag 5 april (Pasen).

Op 24 en 31 december sluit de studiezaal om 15.00 uur. In verband met een personeelsbijeenkomst is de studiezaal ook op 22 december gesloten vanaf 15.30 uur.

De zaterdagopenstellingen in de eerste maanden van 2010 zijn op 9 januari, 6 februari, 6 maart en 3 april.

